

TABIY GEOGRAFIK FANLAR TIZIMIDAGI HAVZAVIY USUL VA UNING TABIAT KOMPONENTLARINING O‘ZARO ALOQADORLIGINI TADQIQ QILISHDAGI ROLI

Ibroimov Sherzod Ibroim o‘g‘li

g.f.f.d. (PhD) dotsent v.b.

CHDPU Geografiya kafedrası

sh.ibroimov@mail.ru

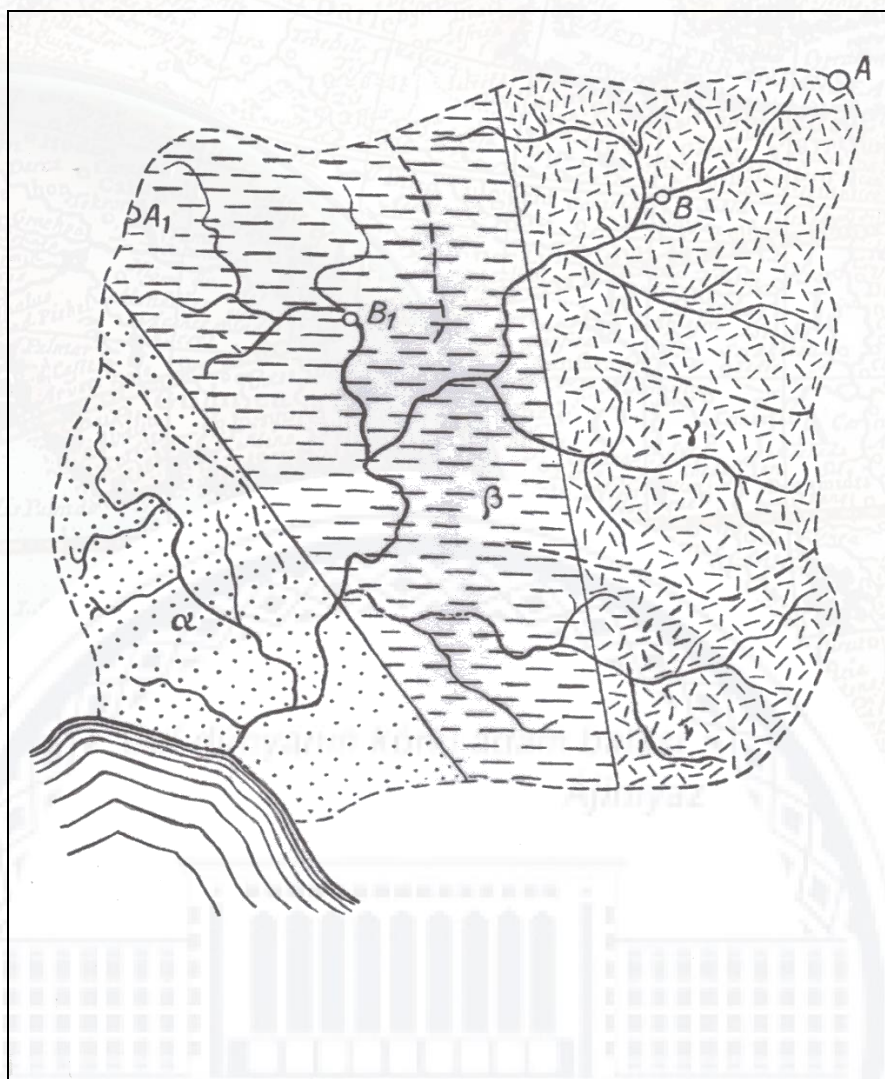
Tabiiy geografik fanlar tizimidagi havzaviy usul eng ko‘p qo‘llanilib kelinayotgan usullardan biri bo‘lib, shu o‘tgan davr ichida bu usul rivojlandi va taraqqiy etdi. Agar biz V.V.Dokuchayevni genetik tuproqshunoslik va landshaftshunoslik fanlarining hamda “Tabiat zonalari haqidagi” ta‘limotning asoschisi deb bilsak, u shu bilan birgalikda havzaviy usulning ham asoschisidir. V.V.Dokuchayevning ilmiy ijodini har tomonlama tahlil qiladigan bo‘lsak (I.L. Krupenikov, 1949), 1871 yil 13 dekabrda Peterburg universitetida yoqlagan nomzodlik dissertatsiyasining mavzusi: “Kachna daryosi bo‘ylab yotqiziqlarning hosil bo‘lishi haqida” deb nomlanadi. Olimning fikri bo‘yicha, Kachna daryosi havzasining yuqori qismidan quyi qismi tomon yotqiziqlarning mexanik tarkibi tartib bilan o‘zgaradi, ya‘ni daryoning yuqori qismida yirik mexanik tarkibga ega bo‘lgan yotqiziqlar ustunlik qilsa, uning quyi qismida esa mayda mexanik tarkibli yotqiziqlar ko‘pdir.

Kachna daryosining havzasi bo‘yicha qazilgan razrezlarni tahlil qilib, u shunday xulosaga keladi: “Qazilgan har bir razrez yotqiziqlarning mexanik tarkibini tadqiq qilish uchun asos bo‘ldi va daryo havzasi bo‘yicha ular tartib bilan o‘zgardi”. Shunday qilib, V.V.Dokuchayev tabiiy geografik fanlar tizimidagi havzaviy usulga asos soldi va keyingi yillarda bu amaliyotga asoslangan ilmiy g‘oya uning shogirdlari hamda mashhur tabiatshunos olimlar tomonidan rivojlantirildi.

B.B.Polinov o‘z tadqiqotlarida V.V.Dokuchayevning “Havzaviy usuli” ni har tomonlama rivojlantirdi. Havzaviy usulni olim XX asrning 30-yillarida o‘zining geokimyoviy tadqiqotlarida keng qo‘lladi. Landshaftlar geokimyosi fanida havzaviy usuldan foydalangan holda o‘zining “O‘zaro bog‘liq” tahlilini ishlab chiqdi (rasm

"GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS"

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

1-rasm B.B.Polinovning daryo havzasidagi to‘g‘ri va noto‘g‘ri tanlangan aniqlagich punktlari (Perelman, 1955)

1. - Suvayirgich chegarasi
2. A, B - To‘g‘ri tanlangan punktlar
3. A₁, - Noto‘g‘ri tanlangan punktlar

1). A, V punktlar havzaning yuqori qismida joylashgan bo‘lib, V punktdagi landshaftning kimyoviy tarkibi A punktdagi landshaftning kimyoviy tarkibi bilan taqqoslanadi va bu ikki punktning kimyoviy aloqadorligi tahlil qilinadi. A₁, V₁ noto‘g‘ri tanlangan punktlar bo‘lib, ular havzaning o‘rta qismida joylashgandir, ya‘ni tahlil qilinadigan punktlar doimo havzaning yuqori, o‘rta va quyi

qismlarida joylanishi kerak. Bunday olib qaraganda, tahlil qilinadigan punktlar albatta havzaning yuqori va quyi qismlarida joylanishi lozim, ya’ni V punkt A punktga nisbatan quyi joylashgan. Qisqa qilib aytganda, daryo geotizimidagi punktlarni joylashtirishda ularning havza elementlari bilan (yuqori, o’rta, quyi) aloqadorligi hisobga olinishi shart. Olimning yozishicha, har bir havzadagi kimyoviy elementlarning migratsiyasini to’liq o’rganish uchun shu obyektidagi tabiat komponentlarining o’zaro aloqadorligini va elementar landshaft guruhlarining bog’liqligini tadqiq qilish lozim. Boshqacha aytganda, obyektidagi geokimyoviy landshaftlardagi kimyoviy elementlarning migratsiyasini havza asosida har tomonlama o’rgangandan so’nggina landshaftlarning dinamikasi haqidagi bilimga to’liq ega bo’lamiz [5]. B.B.Polinov shunday deb yozadi: “Har bir daryo havzasi ikkinchi daryo havzasidan avvalambor landshaftlarning geokimyoviy tarkibi bo’yicha farq qiladi va bu farqni tadqiq qilishda “O’zaro bog’liq” tahlili alohida o’rinni egallaydi” [6].

F.N.Milkov (1966) tabiiy geografiyadagi havzaviy usulni landshaftshunoslik faniga qo’llash natijasida tabiatdagi oddiy paragenetik landshaft kompleksini (jar havzasi) va murakkab paragenetik landshaft kompleksini (daryo havzasi) tadqiq qiladi. F.N.Milkov shunday deb yozadi: “Daryo havzalari murakkab paragenetik landshaft kompleksini hosil qilgani holda bu havzada barcha tabiat komponentlari va landshaft birliklari tartib bilan qonunli o’zgaradi” [4]. Boshqacha aytganda, tabiatda regional va tipologik komplekslar bilan bir qatorda paragenetik landshaft komplekslari ham mavjud bo’lib, ularni tadqiq qilishda landshaftlar geokimyosi fanidagi “O’zaro bog’liq” tahlili alohida o’rinni egallaydi. Ana shuning uchun ham “O’zaro bog’liq” tahlilini faqat “Landshaftlar geokimyosi” fanida emas, balki shu bilan bir qatorda “Meliorativ landshaftshunoslik”da qo’llash ham foydadan holi emas, ya’ni landshaftlarning meliorativ holati to’g’ridan-to’g’ri havzadagi tizim hosil qiluvchi yer usti suv oqimlari yordamida kimyoviy elementlarning migratsiyasiga bog’liq.

Havza usuli tabiiy geografik fanlar tizimidagi gidrologiya va ayniqsa uning gidrokimyoy yo’nalishida ko’p qo’llaniladi. E.I.Chembarisov (1974) o’zining nomzodlik dissertatsiyasida O’zbekistonda birinchilardan bo’lib, ba’zi daryolarning minerallashuv darajasining o’zgarishini sug’orish tizimi bilan bog’liqligini tadqiq qilishda havza usulini qo’llaydi. Olimning yozishicha, daryo havzasining oxirgi stvorida suvning minerallashuv darajasining oshishi bilan bir qatorda uning kimyoviy tarkibi ham o’zgaradi. Shu bilan bir qatorda E.I.Chembarisov quyidagi umumiy xulosaga keladi: “Tog’li hududlarda

suvlarning minerallashuv darajasi va uning kimyoviy tarkibi asosan havzadagi tog‘ jinslariga va tuproqlarga bog‘liq bo‘lsa, sug‘oriladigan hududlarda esa asosan sug‘oriladigan hududlarning ko‘lamiga va ularning meliorativ holatiga bog‘liqdir”.

I.N.Stepanov, E.I.Chembarisov o‘zlarining asarida sug‘oriladigan hududlarning tabiiy-meliorativ holatini tahlil qilishda havzaviy yondashuvni keng qo‘llaydi. Mualliflar daryolarning minerallashuv darajasiga va uning kimyoviy tarkibiga sug‘oriladigan hududlarning ta‘sirini faqat O‘rta Osiyo misolida emas, balki shu bilan bir qatorda Ozarbayjonning sug‘oriladigan hududlari hamda AQShning Kolorado daryo havzasi misolida ham ko‘rib chiqadi. O‘zlarining xulosasida ular quyidagi fikrga keladi: “Suvlarning gidrokimyosini tadqiq qilishda havzaviy usul faqat ularning hozirgi holatini emas, balki kelajakdagi prognozini ham har tomonlama asoslab beradi” [7].

XX asrning mashhur tuproqshunos olimi V.A.Kovda ham o‘zining tadqiqotlarida havzaviy usuldan keng foydalangan. Uning fikri bo‘yicha: “Daryo vodiylari va deltalari moddalarning “geokimyoviy tuzoqlari” hisoblanib, mahalliy va umumiy geokimyoviy oqimlarni qamrab oladi” [2].

L.M.Koritniy tabiatshunos olimlarning ichida birinchilardan bo‘lib daryo havzasini geotizim sifatida tadqiq qiladi. L.M.Koritniy daryo havzasini geotizim deb tadqiqot qilishda avvalambor e‘tiborni ana shu havza geotizimidagi suv rejimini belgilab beruvchi orografik va iqlim omillariga qaratadi. Olimning yozishicha: “Har bir daryo havzasi tabiatda obyektiv mavjud bo‘lgan borliq bo‘lib, uni har tomonlama o‘rganish uchun gidrologik tadqiqotlarni landshaft ta‘limoti asosida olib bormoq kerakdir” [3]. Olim V.G.Glushkov (1933) asos solgan gidrologiyadagi geografik yo‘nalishni rivojlantirib, landshaft gidrologiyasiga asos solgan. L.M.Koritniy so‘nggi yillarda tabiatdan foydalanishda havzaviy usulni qo‘llagan holda daryo havzasini tabiiy asos deb qaraydi. Boshqacha aytganda, daryo havzasida joylashgan har bir tabiiy-xo‘jalik tizimining rivojlanishi avvalambor daryo havzasidagi tabiat komponentlarining va tabiiy resurslarning tizimli o‘zgarishi bilan bog‘liqdir. Shu bilan bir qatorda L.M.Koritniy tabiatdan havzaviy foydalanishda daryo havzasini tabiiy-xo‘jalik tizim deb qarashga va uni havzaviy kartalashtirishga ham alohida e‘tibor berishni ta‘kidlab o‘tadi.

O.A.Borsuk daryo havzalarini tadqiq qilishda tizimli yondashuvni qo‘llab, ularni bir nechta elementar havzalarga ajratadi. Havzaning yuqori qismidagi soy va irmoqlarning havzalarini elementar havza deb ta‘kidlaydi va ular birinchi tartibli havza degan xulosaga keladi. Elementar havzalarning yig‘indisi esa

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

muallifning fikriga ko‘ra, murakkab tuzilishga ega bo‘lgan daryo tizimini hosil qiladi. Boshqacha aytganda, daryo tizimini tashkil etuvchi elementar havzalar oddiy tuzilishga ega bo‘lib, ularning inson tomonidan boshqarilishi ko‘p mablag‘ talab qilmaydi [1].

Adabiyotlar:

1. Борсук О.А. Системный подход к анализу речных сетей // Вопр. геогр. - М.: Мысль, 1975. - Сб. 93. - С. 107-113.
2. Ковда В.А., Егоров В.В. Оценка ландшафтов для ирригации и дренажа //Почвы аридной зоны объект орошения. – М.: Наука, 1968. С. 72-104.
3. Коритний Л.М. Бассейновая концепция в природопользовании. -Иркутск: Изд-во Института географии СО РАН, 2001. – 163 с.
4. Мильков Ф.Н. Парагенетические ландшафтные комплексы // Научные записки Воронежского отдела ГО СССР. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1966. -С. 3-7.
5. Перельман А.И. Геохимия ландшафта. - М.: Высш. школа, 1975. - 342 с.
6. Полинов Б.Б. Учение о ландшафтах. Избранные труды. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. -751 с.
7. Степанов И.Н., Чербарисов Э.Н. Влияние орошения на минерализацию речных вод. М.: Наука, 1978. 220 с.